

dere metter Mouwen is nergens sprake van moord.

In bijlage 1 gaat Smith dieper in op wraak, veten en duels in een middeleeuwse schaamtecultuur. Het is jammer dat deze tekst in een bijlage is geplaatst. De tekst geeft namelijk de basis van het handelen van Galyas en Miraudijs weer. Als middeleeuwers hun eer verloren na verlies of verwonding van verwanten, of na ernstige beledigingen, dan moest er wraak worden genomen. Een beschadigd eergevoel verlangde een reactie. Dit kon in veel gevallen een gewelddadig antwoord zijn, maar ook een aanklacht bij een gerecht. Algazi wees er in zijn onderzoek naar adelsveten op dat edelen in hun concurrentiestrijd niet alleen de eer van hun familie, maar ook hun standseer ophiielden.³

Het onderzoek van Smith is bekend bij Neerlandici, die zich bezighouden met Middelnederlandse literatuur. Zijn studie naar het gerechtelijk duel in de roman van *Die Riddere metter Mouwen* verdient zeker ook aandacht van mediëvisten.

Tenslotte verdient de achterzijde van het boek een speciale vermelding. Hierop is een detail van een Siciliaans wandkleed of beddensprei te zien. Op deze veertiende-eeuwse afbeelding zien we hoe Tristan, de held uit een andere Arturlegende, een handschoen naar Morholt gooit en hem uitdaagt tot een tweekamp. Hiermee schenkt Smith ons met zijn achteromslag een unieke uitsmijter van zijn boek.

Adres van de auteur: Haags Gemeentearchief, Spui 70, NL 2511 BT Den Haag.

Woensdag na de eerste zondag van de advent, 1 december MMX.

DANIËL ERMENS

Naar aanleiding van: Esther Jonker, *Het Amsterdams Perikopenboek. Volkstalige vroomheid in veertiende-eeuws Vlaanderen*. Leiden: Leiden University Press, 2010. 166 p. Geïllustreerd. ISBN: 978-90-8728-103-8. Prijs: € 32,50.

Onder het signatuur I G 41 wordt op de afdeling Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit van Amsterdam een van de oudste Middelnederlandse prozahandschriften bewaard: het zgn. *Amsterdams perikopenboek*, tot recent nog bekend onder de naam *Amsterdams lectionarium*. Volgens het colofon, geschreven in de hand van de kopiist, werd dit handschrift voltooid in 1348. Het bevat epistelen en evangelielezingen (perikopen) voor alle belangrijke dagen in het gehele kerkelijke jaar, inclusief 27 exposities, teksten die zo'n lezing toelichten. Na al deze bijbellezingen volgen er nog tien andere religieuze teksten. Cebus de Bruin onderkende het belang van dit handschrift al in zijn proefschrift uit 1935 en zou in 1970 de bijbellezingen eruit editeren.¹ Tot een volwaardige studie die rekening hield met alle facetten van het handschrift, kwam het echter niet. Het proefschrift van Esther Jonker vervult dit desideratum op bewonderenswaardige wijze.

Dit handzame proefschrift is verdeeld in zes helder geschreven en goed gestructureerde hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk dient als inleiding tot en afbakening van het onderwerp, waarbij de inhoud van het handschrift en de stand van het onderzoek worden beschreven. In tegenstelling tot eerder onderzoek, waarin de perikopen vanuit een diachrone benadering werden bestudeerd om de geschiedenis van de bijbelvertaling in kaart te brengen, wil Jonker deze codex voornamelijk benaderen vanuit een syn-

3 G. Algazi, *Herrengewalt und Gewalt der Herren im späten Mittelalter*, Frankfurt am Main 1996, p. 143; idem, "Sie würden hinten nach so gail". Vom sozialen Gebrauch der Fehde im 15. Jahrhundert', in: T. Lindenberg en A. Lüdtke (red.) *Physische Gewalt. Studien zur Geschichte der Neuzeit*, Frankfurt am Main 1991, 54-55, 57, 75.

1 C.C. de Bruin, *Middelnederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament*. Groningen (enz.), 1935, 69. [Diss. Leiden]; C.C. de Bruin, *Het Amsterdams lectionarium*. Leiden, 1970, *Corpus Sacrae Scripturae Neerlandicae Medii Aevi*, Kleine Reeks, Afdeling II, dl. 1.

chroon perspectief, iets wat door de precieze datering, 1348, mogelijk is. Daarom kijkt ze niet alleen naar de door De Bruin geëditteerde epistelen en evangelieperikopen, maar ook naar de 27 exposities en de tien aanvullende religieuze teksten.

In het tweede hoofdstuk wordt het *Amsterdams perikopenboek* op twee wijzen tegen het licht gehouden. In de eerste plaats wordt een grondige codicologische en paleografische analyse gepresenteerd, die aantoonst dat de codex als één geheel mag worden beschouwd. Er hebben geen latere samen- of toevoegingen plaatsgevonden en ook het gelijkmatige schrift en enkele paleografische details maken de codex tot één geheel. De zogenaamde *positurae*, middeleeuwse interpunctietekens die vaak in liturgische handschriften werden gebruikt, verraden tevens een kopiist en waarschijnlijk een publiek met een klerikale achtergrond. In de tweede helft van dit hoofdstuk wordt de liturgische context geschetst aan de hand van een helder geformuleerd overzicht van de ontwikkeling van de mis door de eeuwen heen en de plaats van de perikopenboeken daarbinnen.

In het derde hoofdstuk trekt Jonker de lezer mee het labyrint van de middeleeuwse bijbelvertalingen in, met name de Zuidnederlandse vertalingen van ca. 1250-1300. Al snel stelt ze de lezer gerust door, voortbouwend op onderzoek van Andreas Bieberstedt en Carola Redzich, te beargmenteren dat er misschien helemaal geen vertalingenlabyrint bestaat, maar dat we te maken hebben met één evangelievertaling en één epistelvertaling, die beide in vele adaptaties en mengvormen voorkomen.² Haar onderzoek naar verwantschapsstructuren tussen de verschillende

handschriften met epistel- en evangelieperikopen en de liturgische ordening in deze handschriften, waarvan de resultaten in Bijlage B zijn opgenomen, bevestigt deze stelling: hoewel het *Amsterdams perikopenboek* verwantschap vertoont met de andere handschriften, heeft de samenstelling van de perikopencyclus een uitgesproken compilatorisch karakter.

In hoofdstuk 4 poogt Jonker grip te krijgen op de overlevering van de exposities in het handschrift, teksten die een verklaring geven van de voorgaande perikopen en die in sommige andere handschriften als preken zijn opgenomen. Door voortschrijdend onderzoek is het aantal bekende handschriften waarin deze exposities voorkomen aanzienlijk uitgebreid sinds Gerrit Zieleman in 1978 in zijn proefschrift een eerste overzicht van deze zogenaamde 'tekstgroep Berlijn' publiceerde.³ Jonker weet zelfs nog enkele fragmenten toe te voegen die niet tijdens de samenstelling van het *Repertorium van Middelnederlandse preken* zijn herkend.⁴ Ondanks dit overzicht is het nog geen sinecure om met enige zekerheid uitspraken te doen over de omvang van de oorspronkelijke samenstelling van de expositiecyclus.

Aangezien geen enkel handschrift de volledige cyclus of zelfs maar eenzelfde groep exposities blijkt te bevatten, reconstrueert Jonker de 'tekstgroep Berlijn' door alle overgeleverde exposities samen te nemen en er een cyclus van te maken. Omdat een groot aantal exposities minstens tweemaal is overgeleverd, kan met enige zekerheid worden aangenomen dat deze exposities tot de cyclus behoorden. Ook is er sprake van enkele verwijzingen tussen de exposities onderling, wat de samenhang van de cyclus lijkt te bevestigen.

2 A. Bieberstedt, *Die Übersetzungstechnik des Bremer Evangelistars. Eine syntaktisch-stilistische Analyse unter Einbeziehung von Vergleichsübersetzungen des 14. bis frühen 16. Jahrhunderts*. Berlijn (enz.), 2004, *Studia Linguistica Germanica*, 73; C. Redzich, 'Aspekte produktiver Rezeption von Bibelübersetzung, Überlieferungs- und Gebrauchszusammenhänge der Johannesapokalypse im bairisch-fränkischen Raum', in: R. Plate & A. Rapp (red.), *Metamorphosen der Bibel. Beiträge zur Tagung Wirkungsgeschichte der Bibel im deutschsprachigen Mittelalter vom 4. bis 6. september 2000 in der Bibliothek des Bischöflichen Priesterseminars Trier*. Bern (enz.), 2004, *Vestigia Biblicae*, 24-25, 155-173.

3 G.C. Zieleman, *Middelnederlandse epistel- en evangelie-*

preken. Leiden, 1978, 51-54. [Diss. Leiden].

4 De preekfragmenten die in het gedrukte *Repertorium* niet als exposities uit deze cyclus geïdentificeerd zijn, zijn: Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 2454:5 en Brussel, Koninklijke Bibliotheek, II 2703. Op de website van het Ruusbroecgenootschap is een overzicht met aanvullingen en correcties op het *Repertorium* te vinden: www.ua.ac.be/ruusbroec. Maria Sherwood-Smith en Patricia Stoop, *Repertorium van Middelnederlandse preken in handschriften tot en met 1550*. dl. 1-3. Leuven: Peeters, 2003; Daniël Ermens en Willemien van Dijk, *Repertorium van Middelnederlandse preken in handschriften tot en met 1550*. dl. 4-7. Leuven: Peeters, 2008, *Miscellanea Neerlandica*, 29.

Dat er ooit sprake is geweest van een expositiecyclus, lijkt me daarom zeer waarschijnlijk, maar omtrent de samenstelling ervan blijft de onzekerheid groot. Of alle 125 exposities die Jonker wil opnemen in de cyclus er daadwerkelijk altijd in hebben gezeten, valt te betwisten. Een iets uitgebreidere studie van de expositiecyclus was daarom wenselijk geweest. Vergeleken met andere prekencycli vallen bij deze cyclus de grote verschillen tussen de exposities op, want zowel de structuur als de moeilijkheidsgraad kennen een grote diversiteit. Daarnaast is de incorporatie van enkele homilieën van Beda Venerabilis en Gregorius de Grote opmerkelijk. En dat alles tegen de achtergrond van de lange overleveringsgeschiedenis van de exposities: de meerderheid van de exposities komt namelijk alleen voor in Berlijn 1026, een handschrift dat ongeveer 150 jaar jonger is dan de oudst gedateerde fragmenten en 100 jaar jonger dan het *Amsterdams perikopenboek*. Jonker stipt al deze zaken aan, maar laat zich niet verleiden tot het bewandelen van dit moeilijk begaanbare zijspoor. Hoewel een uitgebreide analyse van de 'tekstgroep Berlijn' niet het primaire doel was van deze studie, had het verkennen van dit zijpad misschien geleid tot nieuwe inzichten die ook een beter begrip van het *Amsterdams perikopenboek* hadden kunnen opleveren. De keuze om in plaats hiervan een verkennend bronnenonderzoek te doen, is vanuit praktisch oogpunt zeker te begrijpen, want er is maar een beperkte onderzoekstijd. Maar ook deze verkenning, met de ontdekking van de vroegste Middelnederlandse sporen van Hugo van St. Chers *Postillae super totam Bibliam*, resulteert in een verlangen om meer over die expositiecyclus te weten: welke soort bronnen zijn er nog meer gebruikt en is er iets te zeggen over de relatie tussen brongebruik en voorkomen van de expositie in een bepaald handschrift? Het achterwege blijven van een verdere bestudering van de exposities laat een prangende en zeer relevante vraag onbeantwoord: waarom zijn juist deze 27 exposities opgenomen in het *Amsterdams perikopenboek*? Jonker benadrukt wel dat dit een groep 'pittige' exposities is waarvoor een publiek met serieuze theologische kennis in aanmerking komt, maar dit beantwoordt niet de vraag waarom juist deze 27 moeilijke exposities zijn opgenomen en andere moeilijke exposities niet.

Het vijfde hoofdstuk wordt volledig gewijd aan de tien religieuze prozateksten die na de bijbellezingen zijn opgenomen en waarvan een aantal enkel in dit handschrift is overgeleverd. Thematisch concentreren de meeste teksten zich op het leven en lijden van Christus en soms ook op Maria's medelijden met de passie. Ze bieden de lezer een stimulans tot het leiden van een godvruchtig leven. Net als de exposities zijn deze prozateksten van een hoger niveau, wat zowel bij de samensteller als de gebruikers van het handschrift een grondige theologische kennis en zelfs een kennis van mystieke tradities doet vermoeden.

In het zesde en laatste hoofdstuk brengt Jonker alle verkregen informatie samen. Ondanks het diepgravende onderzoek blijft het lastig om het *Amsterdams perikopenboek* te doorgronden. De constructie die uiteindelijk wordt opgetrokken is fragiel, maar dapper. Vertrekkend bij de moeilijkheidsgraad van de exposities en de tien afsluitende prozateksten, de 'liturgische' interpunctie en enkele hints dat er een connectie is met een dominicaans milieu, beargumenteert Jonker stap voor stap een stedelijke omgeving in Vlaanderen waar dominicanen en goedwillende gravinnen de begijnen onder hun hoede nemen.

Een studie van een handschrift waarin de vroegste Middelnederlandse bijbelvertaling naast de 'tekstgroep Berlijn' voorkomt, is vragen om moeilijkheden. Niet alleen kennen de exposities/preken uit deze tekstgroep een weinig transparante overlevering, maar zeker ook de bijbelvertalingen vormen een haast onontwaarbaar klunen. Over beide onderwerpen kun je eindeloos door discussiëren en het is Jonkers kracht dat ze weet waar ze de grens moet trekken. Hoewel het soms wenselijk zou zijn geweest een zijpad te bewandelen om een nog beter beeld te verkrijgen, is het resultaat desalniettemin helder en vooral een grote stap vooruit in het onderzoek: eindelijk is er een plausibel voorstel voor de oorspronkelijke functie en het oorspronkelijke publiek van het handschrift.

Eén bedenking rest mij over dit proefschrift. In de *Verantwoording* (p. 9) geeft Jonker aan dat er ook een elektronisch doorzoekbare versie van het proefschrift bestaat, te vinden in het Institutioneel Repositorium van de Universiteit Leiden. Handig om te weten: je vindt dit Repositorium via de keuze 'bibliotheek' op de website van de

universiteit.⁵ Googlen op 'Esther Jonker Amsterdams perikopenboek' werkt uiteraard ook. Het is zeker een pluspunt dat dit proefschrift direct online is gezet, maar mijns inziens mag een online versie geen excuus zijn voor het weglaten van registers in een boek. Ten behoeve van de gebruiksvriendelijkheid van een wetenschappelijk boek zijn registers van even groot belang als een inhoudsopgave. Beide geven de gebruiker een houvast bij het zoeken naar informatie via twee verschillende wegen. Tijdens het lezen van dit proefschrift, in de trein zonder computer, kon ik echter slechts van één van deze wegen gebruik maken; een overzicht achterin het boek van de genoemde handschriften, met paginaverwijzingen, was welkom geweest.

Op de woensdag na de eerste zondag van de advent in het jaar 2010 verdedigde Esther Jonker haar proefschrift. De evangelieperikoop die het *Amsterdams perikopenboek* voor deze gelegenheid geeft (Mattheus 3,1-6), zegt genoeg: *In dien tiden quam Jan Baptiste predekende in die woestine van Juda ende seide: Doet penitencie, want dat hemelse rike sal u naken. Bedi hier es die gheseyt es bi Ysayaen den prophete die seide: Die stemme des roepers indie woestine, ghereet den wech ons Heren, maect recht sine voetstappen jof sine padeline. Ende hi Jan hadde een cleet van kemels hare ende ene rieme van enen velle omtrent sine lendenen; ende sine spise was locusten ende wilt honech. Doen ghinc uut tote hem al dat was in Jherusalem ende int lant van Judea ende al dat rike omtrent die Jordane; ende si worden ghedoopt in die Jordane van hem, belienende hare zonden.*⁶ Zoals Jesaja de komst van Johannes de Doper heeft aangekondigd, zo heeft Cebus de Bruin in 1935 al gewezen op het belang van een grondige bestudering van het handschrift waarin het *Amsterdams perikopenboek* staat. Esther Jonker heeft met haar proefschrift deze profetie volbracht, na noeste

arbeid en het overtuigen van haar opponenten. Velen zijn naar haar verdediging gaan luisteren en velen zullen nu met plezier lering trekken uit haar proefschrift!

Adres van de auteur: Universiteit Utrecht, Trans 10, 3512 JK Utrecht. h.c.d.ermens@uu.nl

Lekenethiek in Duitse vertaling

RENÉE GABRIËL

Naar aanleiding van: Heike Riedel-Bierschwale, *Das «Laiendoctrinal» des Erhart Groß. Edition und Untersuchung*. Münster / New York / München / Berlin: Waxmann Verlag 2009. Studien und Texte zum Mittelalter und zur frühen Neuzeit, Band 15. 400 pp. ISBN 978-3-8309-2195-0. Prijs: € 34,90.

De *Dietsche doctrinale*, geschreven in Antwerpen in 1345, moet in de Middeleeuwen een zeer populaire tekst geweest zijn. Deze Middelnederlandse berijming van Albertanus van Brescia's traktaat *De amore et dilectione Dei et proximi et aliarum rerum et de forma vitae* (hierna kortweg *De amore*) is in maar liefst tien handschriften volledig bewaard gebleven. Daarnaast zijn een twintigtal fragmenten en een excerpt overgeleverd. Na ruim honderd jaar handschriftelijke overlevering zag een drukker in Delft in 1489 nog brood in het werk en de tekst kent een uitgebreide receptie in Duitsland. Eind veertiende of begin vijftiende eeuw ontstonden een Middelnederduitse en een Ripuarische berijmde vertaling en in 1443 vervaardigde de kartuizermonnik Erhart Groß in Neurenberg een prozabewerking. Ondanks de groeiende aandacht voor de literaire uitwisseling tussen Nederland en Duitsland, werd aan deze Duitse overlevering tot voor kort weinig aandacht besteed.¹ Dit onontgon-

5 https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/1887/16192/1/9789087281038_text.pdf.

6 De Bruin 1970, 2.

1 Een overzicht van de Duitse overlevering in Robrecht Lievens, 'Het Duits sukses van de Dietsche Doctrinale', in: *Lewense bijdragen* 49 (1960), 130-148 en in Gunilla Ljunggren, *Der Leyen Doctrinal. Eine Mittelniederdeutsche Übersetzung des Mittelniederländischen Lehrgedichts Dietsche doctrinale (nach der Handschrift Codex Guelf. Blankenburg 127 A der Herzog August-Bibliothek zu Wolfenbüttel)*. Lund: C W K Gleerup / Kopenhagen: Ejnar Munksgaard, 1963.